

МАРГІНАЛЬНІСТЬ І ВІДЧУЖЕННЯ: ВЗАЄМОВПЛИВ ПОНЯТЬ ТА ЯВИЩ

У роботі розглядається взаємовплив понять та явищ маргінальності і відчуження. Відмічається, що маргінальність є одночасно причиною і результатом відчуження. Через маргінальне положення формуються відносини маргінальності, що характеризуються відчуженням. І навпроти, стан відчуження породжує маргінальність.

Ключові слова: маргінальність, відчуження, метафізичне відчуження, метафізична маргінальність, еміграція, акультурація, соціокультурний простір, соціокультурний капітал.

В работе рассматривается взаимовлияние понятий и явлений маргинальности и отчуждения. Отмечается, что маргинальность является одновременно причиной и результатом отчуждения. Через маргинальное положение формируются отношения маргинальности, которые характеризуются отчуждением. И напротив, состояние отчуждения порождает маргинальность.

Ключевые слова: маргинальность, отчуждение, метафизическое отчуждение, метафизическая маргинальность, эмиграция, акультурация, социокультурное пространство, социокультурный капитал.

Mutual influence of concepts and phenomena of marginality and alienation is in-process examined. It is marked that marginality is simultaneously reason and result of alienation. Through marginal position the relations of marginality are formed, that characterized by alienation. And on the contrary, the state of alienation generates marginality.

Key words: marginality, alienation, metaphysical alienation, metaphysical marginality, emigration, acculturation, sociocultural space, sociocultural capital.

Постановка проблеми. Маргінальність є одночасно причиною і результатом відчуження. Через маргінальне положення формуються відносини маргінальності, що характеризуються відчуженням. І навпроти, стан відчуження породжує маргінальність. Якщо один з цих елементів вдасться подолати, то відпаде підґрунтя для іншого і він також втрапить свої якості і анулюється. Взаємозалежність відчуження і маргінальності не означає, що вони мають однакову природу і тотожні.

Мета статті. Розгляд сутності відчуження і механізмів впливу його на маргінальність.

Аналіз досліджень та публікацій. Однією із перших російських дослідників маргінальності була І. П. Попова. У своєму підручнику з маргінальності вона докладно розглядає походження поняття, сутність та типологію маргінальності, що її наводять західні соціологи [1]. Л. М. Баннікова вважає, що маргінальність притаманна всьому кризовому соціуму пострадянських країн. Вона розглядає маргінальність як соціально-патологічну форма адаптації населення к умовам життя, що змінюються. В. А. Шапинський розглядає культурну маргінальність як соціально-філософську проблему.

Правові аспекти маргінальності досліджував В. Г. Писарев. Докладну класифікацію маргіналів наведено в монографії колективу авторів з Луганську. Регіональні аспекти становища маргіналів на прикладі Криму розглянула Л. І. Кемалова. В. О. Давиденко дослідив трансформацію маргінальних спільнот в умовах глобалізації. А. Л. Свящук проаналізувала феномен маргінальності у генезі мережевого суспільства.

Виклад основного матеріалу. Відчуження можна розуміти як відокремлення від людини умов і результатів її діяльності [2]. Проблему відчуження розглядає ще Руссо. Дуже актуальним це питання було у міркуваннях раннього Маркса. Він розумів під відчуженням процес дегуманізації людського існування, абстрагування людини від її творчих можливостей [3]. Саме проблема відчуження цікавила Маркса у зв'язку з пошуком ним кращої моделі суспільства. Відчуження через його антигуманний характер є перешкодою для будування ідеального суспільства майбутнього. Причиною відчуження Маркс вважав капіталістичні, експлуаторські відносини. Отже, зі знищенням експлуатації відчуження повинно бути знято. В

економічному сенсі поняття відчуження застосовується для характеристики явища, коли через приватну власність безпосередній виробник продукту практично відділений від кінцевого результату своєї праці.

Поняття відчуженості має і позаекономічний зміст. «Глумачний словник» наводить такі визначення:

– відчуження – припинення близьких відносин між ким-небудь, внутрішнє віддалення, взаємне віддалення;

– відчужений – а) віддалений від інших, ізольований; б) занурений у себе, байдужий до навколишнього [4].

Для потреб пояснення маргіальності відчуження розглядається як явище дистанціювання людини від свого безпосереднього оточення, коли і власне соціальне середовище сприймається, як чуже.

Таке визначення відчуження майже співпадає з визначенням маргіальності. Адже і для маргіальності виявляється чужим як власне соціальне середовище, та і середовище, в якому безпосередньо знаходиться маргінал. Певні обставини (наприклад, еміграція) можуть призвести до такої ситуації, коли людина знаходиться безпосередньо в чужому для себе соціальному середовищі, а звичне середовище закликає.

Тут можливо модифіковане трактування відчуження в контексті майнових відносин. Коли відчуження означає позбавлення людини чи групи власності відносно якогось об'єкта. Такими об'єктами можуть бути і соціокультурні явища: мова, культура, звичаї.

Вважати певне місце (країну, місцевість, район) своїм – це відчувати власність на нього, ідентифікувати себе з ним. Якщо людину позбавляють такої власності у символічному, емоційно-психологічному значенні, то виникає маргіалізоване відчуження. Механізмом позбавлення культурної власності є маргіалізація, відсторонення людини чи групи від ресурсів та звичайних прав.

Відчуження може виникнути через відмовлення від ідентифікації з певною спільнотою. Через цей механізм виникає самомаргіалізація. Людина чи група в такому випадку не відчуває потреби в ідентифікації з певною спільнотою чи уникає контактів з цією спільнотою, вбачаючи чужість, погрозу, нелояльність до себе. У якості приклада можна вказати на ситуації швидкої вертикальної мобільності, коли людина за короткий час попадає в іншу соціальну групу, а суб'єктивно відчуває себе в попередній соціальній страті. Так, аристократія не приймає у своє середовище нуворишів, які за матеріальним статком можуть бути вище за цих аристократів. Новий багатий може демонстративно відмовитись від ідентифікації з новою для себе соціальною групою. Наприклад, злодій, що у 90-і роки привласнив чуже майно через приватизацію, залишається маргіалом, відчуженим від вищого соціального шару.

Відчужена маргіалізована група неоднорідна в соціально-культурному, соціальному плані.

Відчуження в певному локусі місцевості означає відокремлення особи в соціальному просторі. Найчастіше таке відчуження є суб'єктивним, тому що фізично людина не може відокремитися від свого соціального оточення. Це дистанціювання від соціально-територіальної спільноти, відмовлення від ідентифікації з цим локусом місцевості.

Більш широке, культурологічне трактування відчуження надає Е. Фром.

Він розглядає відчуження як прояв негативної соціалізації [5]. Е. Фром вважав, що відчуження характеризує зміну культури нової епохи. За Фромом, сучасна людина стала більш незалежною і вільною, але при цьому вона звільняється від зв'язків, що дали їй почуття впевненості і приналежності до якоїсь спільноти. Її відносини з оточуючими, в кожному з яких вона бачить можливого конкурента, придбали характер відчуженості і ворожості; людина вільна – це значить вона самотня [6].

Е. Фром, зокрема, відзначав: «Під відчуженням розуміється такий спосіб сприйняття, при якому людина відчуває себе як щось далеке. Вона стає ніби відстороненою від самої себе. Вона не відчуває себе центром свого світу, рушієм своїх власних дій, навпроти, вона перебуває під владою своїх вчинків і їхніх наслідків, чи підкоряється навіть поклоняється їм. Відчужена людина втратила зв'язок із самою собою, як і з всіма іншими людьми [7].

Такий стан також можна назвати маргіалізованим. Але така маргіальність скоріше абстрактна, загальнокультурна, метафізична.

Можна трактувати відчуження як «відсвоєння» [5], тобто коли деяке співтовариство не сприймається як своє. У нашому випадку людина відмовляється сприймати локус свого перебування в соціальному просторі як своє. Інтрига в тому, що насправді людина об'єктивно належить цьому локусу. Бути в місці свого перебування і бути поза ним – фізично неможливо. Перебуваючи в ньому тілом, відчужений не хоче бути в ньому душею. Таке становище є класикою маргіальності. Маргінал одночасно належить певному соціокультурному середовищу і не належить йому. Він знаходиться на межі двох соціокультурних просторів, які пересікаються в точці маргіальної групи. Р. Парк розглядав маргіальні групи, які прагнули включитися в новий для себе соціум. Але сучасна історія наводить багато прикладів, коли чужинець не збирається адаптуватися в новому соціокультурному середовищі, а навпроти демонстративно відсторонюється від нього, не збираючись однак залишити локус свого перебування. Таким є мусульманські спільноти в Європі, латиноамериканці, китайці, в'єтнамці в Північній Америці тощо.

Складається особливий тип відносин – відчужених соціальних відносин, що є результатом своєрідного процесу маргіалізації. Більш того, цей процес відчуження соціальних відносин людини, створює ірраціональну індивідуалізацію «Ми». Тобто в соціокультурному просторі країни формується анклав чужої культури, яка замикається на собі у якості общини.

Процес цей сприяє руйнуванню цілого, суспільного «Я». Маргінальні спільноти загрожують існуванню культури країни перебування. Якби домінуюче співтовариство виступало як граничний об'єкт соціального ототожнення, то це не створювало б згубну картину руйнування культури країни перебування.

Агресивний самодостатній маргінал вважає, що країна перебування знищить у результаті аккультурації його культуру.

Відчуження – це свідомий чи підсвідомий результат прагнення людини unikнути репресивної аккультурації та соціального контролю з боку домінуючого соціального оточення. Домінуюче соціальне середовище локусу перебування здається відчуженому маргіналу обмеженим, невартим його, таким, що зв'язує його потенційні можливості в самореалізації, в культурному самовідтворенні. Маргінальне відчуження – це і стан людини або групи, для якої її найближчий соціокультурний простір сприймається як не вартий ідентифікації. Таке відчуження викликане прагненням до збереження можливостей своєї етнічної реалізації, погрозу якої етнічна група може бачити у вимогах домінуючого соціуму.

Можливий інший тип маргінального відчуження зв'язаний зі страхом перед наявним соціокультурним оточенням, зв'язаний з пошуком безпечної ніші, що може бути захистом від середовища, яке сприймається як репресивне.

Фактично маргінальне відчуження є самовідчуженням. Згідно з наявною точкою зору «бути відчуженим – значить не почувати свого зв'язку з близькими», тобто бути самовідчуженим.

Маргінальне відчуження – це відсутність зв'язків з локусом свого перебування в соціокультурному просторі. Самовідчуження виступає як результат негативної практики нелояльної реакції навколишніх на етнокультурний самозахист емігрантів.

Соціальний об'єкт, ідентифікуватися з яким відмовляється відчужений, – це соціальний простір: країна, місто, інше місце, які виступають не тільки як географічні об'єкти, а перш за все як саме соціокультурні. В Європі домінуюча спільнота – це слабо інтегроване співтовариство з невиразними соціальними зв'язками, вкрай неоднорідне в соціально-культурному і соціальному плані. Західні соціологи (Н. Луман, Ж. Бодрийяр) стверджують про слабкість ціннісно-нормативної єдності сучасного європейського суспільства. Мусульманська спільнота емігрантів у Європі, навпроти, інтегрована, консолідована. У цьому ще одне протиріччя, що викликає феномен маргінального відчуження. Якби домінуюча спільнота була більш соціально інтегрована, то відчуження мало б інші форми. Так було на початку ХХ сторіччя в Америці, коли емігранти з Європи зустрічалися з сильним у соціальному сенсі домінуючим соціумом. Отже, емігранти першої половини сторіччя прагнули злитися з домінуючим соціумом, тобто стати справжніми американцями. Інша картина в Європі, коли маси мусульман емігрували в різні

західні країни. Значна частина їх сприйняла політику мультикультурації як слабкість домінуючого соціуму. Ідеологи мігрантів навіть виказували зневаження західній культурі. Саме така ситуація створила умови появи терористичних угруповань із середовища мусульманських емігрантів другого покоління в Європі та Америці. Виразною проявою маргінального відчуження є дії терористів з середовища європейських мусульман проти країн свого перебування.

Ознакою маргінального відчуження може служити відсутність гордості за свою країну. Такий критерій дозволяє долучити до культурних маргіналів не тільки емігрантів, а і деяких членів домінуючого соціуму.

Повертаючись до концепції метафізичного відчуження можна сказати про наявність метафізичної маргінальності. В цьому разі термін «метафізичне» використовується в значенні споглядалне, абстрактне, те, що існує в свідомості та почуттях, а не у реальній об'єктивності.

Коли людина або група за зовнішніми ознаками включені в соціум, не має зовнішніх ознак маргінальності, але на ментальному, метафізичному рівні ця група або людина не ідентифікує себе з цим соціумом, наприклад, з громадою цієї місцевості, а на ментальному рівні ідентифікує себе зовсім з іншим соціумом, або соціумом іншої місцевості. Скажімо провінціал за місцем проживання не бажає вважати себе провінціалом, а вважає себе членом зовсім іншого великого міста. Це різновид метафізичної культурної маргінальності. Звичайно на тому ж ментальному рівні існують певні ознаки такої маргінальності.

Метафізична маргінальна відчуженість знижує соціальний капітал громади. Зміст поняття «соціальний капітал» широке. Одне з його визначень включає такі якості громади, як взаємна довіра, високий рівень спілкування, зацікавленість у спільних справах. За наявності метафізичної маргінальності такі якості значно послаблюються.

Для ілюстрації цього твердження наведемо результати соціологічного дослідження відношення городян до свого міста. Дослідження проведене Запорізьким відділенням соціологічної асоціації України за репрезентативною для дорослого населення вибіркою. Опитано 800 мешканців міста. Опитування за місцем проживання. Вибірка квотна за статтю та віком, випадкова.

Емпіричними індикаторами ментальної маргінальності можуть бути нелюбов до місцевості (міста, селища), байдужість до його проблем, небажання знайомитись з проблемами міста або іншою інформацією, якою живе це місто (місцевість, село, селище), небажання спілкуватися з місцевими жителями з представниками близького соціального оточення.

Ці поведінкові прояви стану особистості чи групи, яка ніби знаходиться між двома соціокультурними світами: тим, де вона знаходиться фізично і тим, де вона знаходиться ментально. Не виключено, що ментально ця людина чи група не

знаходиться ніде, тобто знаходиться у якомусь соціокультурному вакуумі. Так чи інакше, людина або група, яка у своїй поведінці проявляє байдужість до місця де вона мешкає (живе, працює, спілкується з оточуючими) як класичний маргінал одночасно належить двом культурам.

Згідно з результатами дослідження, відчужений метафізичний маргінал песимістично оцінює майбутнє свого міста, тоді як ідентифіканти (жителі міста, які тісно ідентифікують себе з містом) з оптимізмом дивляться в майбутнє свого міста. Так, серед них ніхто не вважає, що згодом місто прийде в занепад. Серед же відчужених майже 20 % вважає, що згодом місто прийде в занепад. Серед цієї категорії лише 21 % зв'язує з містом процвітання. Тоді як серед ідентифікантив 83 % вважають, що місто буде процвітати.

Відчужені упереджено відносяться до оцінки різних міських проблем і подій. При тому, вони найчастіше і не бажають одержати більше інформації про міські справи. Так, серед ідентифікантив, 73 % цікавляться міськими проблемами, беруть участь у

його обговоренні. Тоді як, серед відчужених, таких 45 %. Серед них 55 % відзначили, що «мене мало цікавлять міські проблеми». Знаходячись у відносній інформаційній самоізоляції, маргінали відмовляються вникати в суть міських проблем, менше зацікавлені в додатковій інформації про місто.

З ідентифікантив, лише 5 % хотіли б виїхати з міста, а з маргіналів виїхали б майже половина – 48 %, тобто в 10 разів більше. Особливо різкі відмінності відповідей ідентифікантив і відчужених від свого міста на питання: Як ви вважаєте, наше місто краще чи гірше інших великих міст України? Серед перших 41 % вважає, що Запоріжжя краще інших великих міст України, а серед других тільки 3 % так вважає.

Міське відчуження породжує негативну установку стосовно всього кола міських проблем, яке б рішення не ухвалила міська влада, які б події не відбувалися в місті, люди, що заражені міським відчуженням, схильні інтерпретувати все в негативному світлі, упереджено.

Звернемося до даних дослідження (див. табл. 1).

Таблиця 1

Зіставлення думки щодо міських проблем ідентифікантив і відчужених (у % до кількості опитаних цієї категорії)

№	Думка	Ідентифіканти	Відчужені
1	Люди в місті байдужі до навколишніх	22	47
2	Наше місто в цілому неспокійне, небезпечне	31	69
3	Сусіди не допомагають один одному	20	48
5	Права робітників ніким не захищаються	46	76
6	У політиці варто уникати крайностей	69	54

Як бачимо, відчужені порівняно з невідчуженими більш тривожні, агресивні, упереджено відносяться до навколишніх, вважають їх також соціально байдужими.

Окрім метафізичних маргіналів у місті є звичайні маргінали, за версією Р. Мертона. Тобто люди, які не приймають звичайні норми-цілі і норми-засоби, що схвалює соціум. Це перш за все бомжі. Їх відчуженість не метафізична, а фактична, наявна ззовні. Вони відчужені від умов нормального існування і нормальних засобів самозабезпечення: жебракують, живуть у підвалах, перебирають сміття і т. ін.

У дослідженні виявлялася громадська думка, що робити з бомжами? Чи їх ізолювати від суспільства, змусити працювати, чи залишити їх у спокої, нехай живуть і виживають, як хочуть, чи їм повинна допомогти міська влада? На питання: «З якою думкою у відношенні до бомжів ви згодні?» 51 % серед ідентифікантив, вважають, що бомжам повинна допомогти міська влада і благодійні організації, а серед відчужених так вважає 39 %.

У цілому за вибіркою, були отримані наступні дані щодо громадської думки відносно бомжів. (табл. 2)

Таблиця 2

З якою думкою відносно бомжів Ви згодні? (у % до кількості опитаних)

№	Думка	%
1	Їм повинні допомогти міська влада і благодійні організації	47
2	Їх потрібно ізолювати від суспільства і змусити працювати	31
3	Їх шкода, але це пропаші люди і ніщо їм вже не допоможе	13
4	Нехай живуть, як хочуть, мені байдуже	4
5	Важко відповісти	7

Як бачимо з таблиці, найбільш поширеною позицією громади є надія на соціальну відповідальність влади та благодійників. Третина налаштована досить агресивно, за радянськими мірками, виходячи з тези «Хто не працює, та не їсть». Лише кожен сьомий проявляє жалість то пропаших. А зовсім байдужих дуже мало.

Висновки. Отже, можна виділити окрім класичних типів маргіналів, а саме девіантних маргіналів

(бомжів, злодіїв і т. ін), соціальних і культурних маргіналів, які знаходяться на межі культур або соціальних шарів, також метафізичних відчужених маргіналів, що ззовні не мають ознак класичних маргіналів, але завдяки відчуженню фактично знаходяться у стані маргінальності. Існує специфічний для провінції маргінальний стан, який полягає у прагненні провінціала подолати свою провінціальність і на ментальному рівні іденти-

фікувати себе з соціумом більш високого рівня. Така самовідчуженість розміщує людину ментально між місцем, ще вона живе і місцем, де вона жити прагне.

Маргінальність знижує соціальний капітал соціуму. Маргінальне відчуження перешкоджає формуванню повноцінного соціального простору. Міське відчуження породжує негативну установку

стосовно всього кола міських проблем. Люди, що заражені міським відчуженням, схильні інтерпретувати все в негативному світлі й упереджено. Діючи в логіці егоїстичного індивідуалізму носії міського відчуження послаблюють базу для інституціоналізації громади як колективістського співтовариства жителів міста.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попова И. П. Маргинальность. Социологический анализ : [учебное пособие] / И. П. Попов. – М. : «Союз», 1996. – 77 с.
2. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М., 1993. – 497 с.
3. Парцвания В. В. Генеалогия отчуждения: от человека абстрактного к человеку конкретному / В. В. Парцвания. – СПб. : Университетская книга, 2003. – 56 с.
4. Белик А. А. Культурология: Антропологические теории культур / А. А. Белик. – М. : РГГУ, 1999.
5. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М., 1998. – 396 с.
6. Петровский В. А. Отчуждение как феномен детско-родительских отношений / В. А. Петровский, М. В. Полевая // Вопросы психологии. – 2001. – № 1.
7. Белоусов В. Г. Институционализация социального пространства региона / В. Г. Белоусов // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. Міжвузівський збірник наукових праць. – Київ-Запоріжжя-Одеса : Вид-во ГУ «ЗДМУ». – 2004. – Вип. 23. – С. 19–24.

Рецензенти: Мейжис І. А., д. пед. н., професор;
Лозко Г. С., д. філос. н., професор.

© Баршацька Г. Ю., 2014

Дата надходження статті до редколегії 23.09.2014 р.

БАРШАЦЬКА Галина Юрївна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету.

Коло наукових інтересів: соціальні процеси та соціальні відносини.